

HALKBİLİMİ
ARAŞTIRMALARI DERNEĞİ
FOLKLOR RESEARCH ASSOCIATION

UHAD

Uluslararası Halkbilimi
Araştırmaları Dergisi

Cilt 3, Sayı 4, Yıl 2020 | Volume 3, Issue 4, Year 2020

Geliş Tarihi:03.11.2019 Kabul Tarihi:26.02.2020

Entry Date: 03.11.2019 Accepted: 26.02.2020

DÎVÂNÜ LÜGÂTİ'T-TÜRK'TE YER ALAN GEÇİŞ DÖNEMLERİNE DAİR KAVRAMLAR ÜZERİNE ETNOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME*

An Ethnological Evaluation on Inisiation Rits in The Divânu Lügati't Türk

Fırat TAŞ**

Özet

Kâşgarlı Mahmud'un *Divânu Lügati't-Türk* adlı eseri temelde Türkçenin Arapça karşısındaki gücünü ortaya koyma amacıyla kaleme alınmıştır. Ansiklopedik sözlük özelliği gösteren eser, bunların yanında birçok farklı niteliğe sahiptir. Şiirlerden verilen örneklerle antoloji, sözcüklerin örnek cümlelerle açıklanmasıyla bir dilbilgisi kitabı olarak da kabul edilen eser, oluşturulma yöntemleri açısından da bir etnografik araştırma özelliği göstermektedir. Uzun yıllar Türk boyları arasında dolaşan Kaşgarlı Mahmut eserini etnografide saha çalışması olarak adlandırılan yöntemle yakın bir yöntemle oluşturmuştur. Gezdiği yerlerdeki gündelik hayatı oluşturan unsurları gözlemlemiş ve bu gözlemlerini kelime örnekleriyle eserine yansıtmıştır. Bu çalışmada temel amaç eserdeki gündelik hayat pratiklerinin, geçiş dönemi ritüellerinin temsil edildiği kelimelerden yola çıkarak dönemin yaşantısını yorumlamaktır. Doğum öncesi, doğum, evlilik, ölüm ve ölüm sonrası olarak ana hatlarıyla sınıflandırılabilen bu geçiş dönemleri bir halkın ya da bir etnik grubun düşünüş biçimi, davranış ve tutumlarıyla ilgili gündelik hayattan alınan somut deneyimler ve bilgiler içermektedir. Söz konusu bilgiler topluluğun kültürel niteliklerinin evrensel davranış biçimleriyle karşılaştırılması olanağını sağlaması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Divânu Lügati't Türk, Geçiş Dönemleri, Ritüel, Etnografya.

Abstract

The work of *Divânu Lügati't* in Turkish by Kaşgarlı Mahmud is written to reveal the power of Turkish against Arabic. The work, which has the feature of an encyclopedic dictionary, also has many different qualities. Anthology with examples given in poems is also accepted as a grammar book by explaining the words with example sentences. The book is an ethnographic study in terms of its research methods.. The work of Kaşgarlı Mahmud, which has been circulating between Turkish tribes for many years, was created by a method similar to the method called ethnography field work. He observed the concepts of daily life in the places he visited and these observations were reflected in his work with examples of words. The basic aim of this work is to interpret the daily life practices, the rituals of the transition period, and interpret the life of the period. Transition periods can be classified as prenatal, birth, marriage, death and post-mortem. Transitional periods contain concrete experiences and knowledge from daily life about a person's thinking, behavior and attitudes. The information in question provides the opportunity to compare the cultural characteristics of the community with universal forms of behavior.

Keywords: Divânu Lügati't-Türk, Inisiation Rits, Ritual, Ethnography.

* Bu çalışma 20-22 Nisan 2018 tarihlerinde Mardin III. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi'nde sunulan sözlü bildirinin yeniden değerlendirilmiş şeklidir

** Arş. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
firattas11@gmail.com

Giriş

Türk kültür tarihinin köşe taşlarından biri olarak kabul edilen Dîvânü Lügâti't Türk 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmıştır. Türk sözlük geleneği açısından bin yıla yakın bir süredir en çok referans verilen, üzerine çeşitli bilimsel disiplinlerde birçok çalışma yapılan eser, birçok alanda ilk olma özelliğine sahiptir. Türkçenin, dönemin dinî ve kültürel olarak egemen dili Arapça karşısında kendini var edebilmesi, barındırdığı zenginlikleri ortaya koyabilmesi açısından oldukça önemli olan eser, temel motivasyon olarak bir varoluş ve kimlik vurgusu taşımaktadır.

Kâşgarlı Mahmut, Türk boylarının, topluluklarının yoğun olarak yaşadığı Orta Asya ile Anadolu arasında kalan bölgede uzun yıllar dolaşmış ve birçok farklı alanda incelenebilecek malzeme derlemiştir. *Kaşgârlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* adlı eserinde Reşat Genç, Eserin kapsamı ile ilgili şu saptamalarda bulunur:

Dîvanu Lügâti't Türk, adından da anlaşıldığı gibi, yalnız dönemin Türk şiiri ve ağız malzemesini içerisine alacak bir kâmus olarak düşünülmüştür. Gerçekte ise eser, Türk kültürünün tam manasıyla bir hazinesi olmuştur. Sözde Türk dilinin Arapça ile at başı yürüdüğünü göstermek gayesi ile ele alındığı halde, eserde zamanın Türk Dünyasının kültürü, dili, etnik yapısı, folkloru vesairesi eksiksiz bir şekilde aksettirilmiştir. Eserin içerisine aldığı her çeşitten malzemenin bolluğu ve zenginliği hemen hemen her konuda bilgi vermektedir. Sözlükte geçen birçok kelimelerin anlatışında şahit olarak ileri sürülen malzeme içerisinde Türk folkloruna, inanışına, hurafelerine, bozkır destanlarına, oba hikmetlerine, illerin vecizelerine, ağıtlara, tabiat tabloları tasvirlerine geniş bir şekilde yer verilmiştir (Genç, 1997: 11).

Çalışmamızda eserin etnolojik bir değerlendirmeye tabi tutulmasının başlıca sebebi halkbilimi ve etnolojinin birbirine oldukça yakın disiplinler oluşudur. Bu yakınlık ile ilgili Bascom'un değerlendirmesi şu şekildedir: “Antropolojinin dört bölümünden birisi olan ‘Kültürel Antropoloji’, ki bu bölüm aynı zamanda ‘Sosyal Antropoloji’, ‘Etnoloji’ veya ‘Etnografya’ olarak da adlandırılmaktadır, ‘Halk Bilimi (Folklor)’yle en yakından ilgili olan bölümdür” (2006: 54). Etnoloji/Halkbilim çalışmalarında etnografik yöntemin alan araştırması tekniklerine benzer teknikler kullanmıştır. Bu yöntemde araştırmacı, üzerine çalışma yapacağı bilgiye ulaşmak için bizzat kendisi söz konusu topluluğun gündelik hayatının içerisine dâhil olur ve sözlü ya da gündelik yaşam pratiklerine dair malzemeyi bir araya getirir. Araştırmacı, gözlem, görüşme, kaynak kişiden yararlanma gibi tekniklerle bilgiye birinci elden ulaşma amacındadır. Gözlem tekniği araştırmacının sistemli ya da sistemsiz, katılarak veya dolaylı

olarak topluluğu yakından tahlil edebildiği bir teknik olması sebebiyle (özellikle katılarak gözlem), etnolojik/halkbilimsel araştırmalarda en çok kullanılan tekniktir (Örnek, 2014: 75). Etnografik yöntemin ve bu yönteme dair tekniklerin bilimsel anlamda güvenilirliği, bilgiye ulaşma yöntemi bakımından, üst seviyededir. Bunun temel sebebi ise, araştırmacının gündelik deneyimin bir parçası olarak, yaşayarak bilgiye ulaşmasıdır. Bu durumda araştırmacının topluluğun gündelik uğraşlarını ne kadar derinlemesine incelediğine bağlı olarak söz konusu güvenilirlik ve geçerliliğin seviyesinde değişme olacaktır. Günümüzden bakıldığında bin yıl öncesinin kültürel özelliklerinin saptanması teknik olarak zorluklar içermektedir. Herhangi bir yazılı kaynak incelenerek bir değerlendirme yapılabilmesi için eserin vereceği bilgilerin güvenilirliği, bilginin kaynağının niteliği açısından çeşitli sıkıntılar barındırmaktadır. Bu açıdan ele alındığında Dîvânu Lügâti't-Türk yakın dönemlerde kaleme alınan birçok esere nazaran yöntem ve tekniklerin geçerliliği sebebiyle farklılık göstermektedir.

Kâşgarlı Mahmud; deyimleri, atasözlerini, şiirleri veya diğer birçok farklı türdeki malzemeyi birinci ağızdan, duyarak derlemiş ve farklı kullanımlarla karşılaştırmıştır. Türk boyları içerisinde yıllarca mesai harcayarak eserini oluşturması, esere etnolojik bir derinlik kazandırmıştır. Özellikle geçiş dönemi ritüelleri açısından kullanılan sözcüklere dair verilen ayrıntılı bilgiler, derleme yapılan topluluklarla ilgili ve dönemin gündelik yaşamına dair birinci elden, yerelden, tarihsel öneme sahip bilgiler eseri etnolojik olarak farklı noktaya taşımaktadır.

Dîvânu Lügâti't-Türk'te yer alan geçiş dönemlerine ait kavramlara geçmeden önce konuyu ana hatlarıyla ortaya koymak gerekecektir.

İnisiyasyon Ritleri (Geçiş Ritüelleri-Dönemleri)

İlk olarak Arnold Van Gennep tarafından “*Les Rites de Passage*” adlı eserde kullanılan terim, temel olarak, üç geçiş riti ortaya koyar. Bunlar, doğum, evlenme, ölüm ve bunlara eşlik eden ayinlerdir. Bu üç ayrı ayinsel evre: ayrılma, geçiş ya da eşiksellik, bütünleşmedir (Emiroğlu, Aydın, 2003: 325,326). Bu dönemlere ilişkin ayinsel pratikler, kültürel ilişkiler ağının ortaya konması için gerekli bilgiyi sağlar. Topluluğun kendini inşa ederken gelenekler yoluyla aktardığı sözlü metinler ya da gündelik yaşam pratikleri sistemsal bir bütünün parçasıdır. Söz konusu sistemin anlaşılır olması için bu geçiş dönemi uygulamalarının yerel deneyiminin ortaya konması gerekir. Topluluğun yerel deneyimlerine bakıldığında dönemlerin müstakil birer yapı olarak kodlanması ve birinden diğerine geçişin mutlaka törensel bir niteliğinin

olduğu görülecektir. Genep, söz konusu geçişlerin törenselliklerini tasvir ederken ev metaforunu kullanır:

Bir toplum odalara ve koridorlara bölünmüş bir eve benzer. Toplum daha çok bizim medeni formumuza benzer, ince olanlar onun iç kısmıdır, geniş ve daha açık olanlar onun iletişiminin kapılarıdır. Diğer yandan bölümler uygar bir toplumda dikkatlice izole edilmiştir ve birinden diğerine geçiş gerekir (Van Genep, 1960: 26).

Evensel bir yönelim olarak erginlenme törenleri bir anlamda kişinin gruba dâhil edilmesinin seremonisidir. Topluluk içerisinde kalarak, bir kimlik edinmek, belirli uygulamalar ve kutlamalar sonrasında mümkün olmaktadır. Etnolog Gültekin süreci şu şekilde özetlemiştir:

İnisiyasyon ritüelleri, genellikle “erginleme törenleri” anlamında da kullanılır. Daha ziyade küçük ölçekli avcı-toplayıcı takımlarda, hortikültüralist (bahçe tarımcı) topluluklarda, göçer hayvancı ve kimi yerleşik yarı-göçer klan/aşiret tipi toplumsal organizasyona sahip toplumlarda (çoğunlukla ergenliğe geçişe eşlik eden uygulamalarla birlikte) görülen “topluluğa katılım” amacıyla yapılan dinsel-büyüsel işlemlerdir. Temel amaç kadın ya da erkek kişinin, topluma/topluluğa temel oluşturan bir statüye kabul edilmesi, bu yolla bir “isim” alması, yani “birey” olarak kabul edilmesidir (Gültekin, 2015: 86).

Topluluk, bu ritüeller yoluyla insan hayatının doğal bir süreç sonucu meydana gelen parçalarını bir anlamda planlar ve her bir plan için farklı ritüeller ya da dayanışmaya dayalı ilişkiler oluşturur. Doğum öncesinden başlayarak geçirilecek her evrede insanın, değişim ve dönüşüm zorunluluğunu evrimsel bir döngüde izlemek mümkündür. Topluluk, her köşe başında belleğindeki bilgiyi ya da deneyimi kişinin gündelik yaşamının içerisine sokar. Genellikle ritüeller aracılığıyla görsel ve işitsel bir formda görünür olan geçmişin bilgisi, yerel kavrayışı betimler. Ritüeller, toplulukların kendi ayırt edici özellikleridir. Bu yönüyle yerel deneyimin simgelerini barındırır. Ancak ana hatlarıyla evrensel bir nitelik de taşımaktadır (Örnek, 2014: 183). Çalışmada dünyanın ve Türkiye'nin farklı bölgelerinde yapılmış alan araştırmalarından örneklerle karşılaştırmalar yapılarak bu yerel ve evrensel nitelikler anlaşılmasına çalışılacaktır.

Dîvânü Lügâti't-Türk'te Geçiş Dönemlerine Ait Kavramlar

Geçiş dönemleri temel olarak üç evrede tanımlanır: Doğum, evlenme ve ölüm bu üç eşiği ifade eder. Bu kavramlar, süreci; öncesi, sırası ve sonrası olarak bir bütün olarak ifade eder. Kimi zaman bir geleneksel uygulama, kimi zaman da ayinsel bir pratik olarak ritüel şeklinde karşımıza çıkar.

Doğum

Divânü Lügati't Türk hakkında en az sözcük bulunan geçiş dönemidir. Doğum öncesi geleneksel uygulamaların birçoğunda kadının erkek çocuk doğurması arzusu ön plandadır. Bu

birçok kültürde farklı sebeplerle karşılaşılan durum, kimi zaman ekonomik olarak erkek çocuğunun daha işlevsel olmasıyla ilgilidir. Dîvânu Lügâti't-Türk'te *Örtendi*¹ sözcüğünü açıklarken kullanılan örnek dönemin efsanevi inanışlarında erkek çocuğunun ihtimallerden iyi olanını imler. Sedat Veyis Örnek'in Anadolu'nun farklı bölgelerinden derlediği uygulamalarda da dinsel-büyüsel pratiklerle erkek çocuk sahibi olma isteği görülür. “Adak ve kurban adanır, yatırlara, ziyaretlere, türbelere gidilir, hocalara başvurulur, muska ve tılsım yazdırılır, kadın cinsel birleşme sırasında sağına yatar, sağından kalkar, gelinin yatağına oğlan çocuğu yuvarlanır vs.” (2015: 190). Sözlü kültürde de erkek çocuğun öncelikli olduğu vurgusu görülmektedir: “Kız çocuğun daha hayırlı olduğu söylenmekte ancak yine de erkek çocuk isteği ağır basmaktadır. Bu da ‘kız el aşıdır, elin ocağını tüttürür’ biçiminde ifade edilmektedir” (Artun, 2005: 142).

Chagnon'un Güney Amerika Yerlilerinden Yanömamo kabilesinde yaptığı alan çalışması sırasında kabilenin neredeyse erkek ırkçısı olduğu ve birçok deyişte erkeklerin kadınlardan daha değerli olduğu vurgulanır (2004: 239). Lewis'in Meksika'da yaptığı alan çalışmasında da topluluğun net bir şekilde erkek çocuk tercih ettiğini belirtir. Erkek çocuk ekonomik açıdan daha üretken görülür ve kız çocuklar; korunmaya muhtaç olması nedeniyle yük olarak görülmektedir (2002: 130). 11. yüzyıl Türk toplumundan 20. yüzyıl Türk toplumuna, Meksika'dan Güney Amerika'ya kadar birçok toplulukta, farklı zamanlarda aynı şekilde erkek çocuk isteğinin olmasının evrensel sebebi erkeğin kadına göre katma değere katkısının yüksek olmasıdır. Aynı zamanda korunmaya muhtaç kadının aksine hem işçi hem asker olarak avantajlı kabul edilen erkek çocuk doğum öncesi dinsel-büyüsel pratiklerde kız çocuğuna göre daha çok tercih edilmektedir.

Doğum sırasında karşılaşılan inanışlar, uygulamalar ya da ritüeller içerisinde Dîvânu Lügâti't-Türk'te geçen *qap*² sözcüğünün açıklamasında zarıyla doğan çocuklara ‘qaplıg oğul’ dendiğini ve bu çocukların uğur getireceğine inanıldığını belirtir. Lewis'in Meksika'da yaptığı alan çalışmasında, aradaki binlerce kilometrelik mesafe ve yüzlerce yıllık farklılığa rağmen benzer bir ritüel söz konusudur. “Cenin zarı içerisinde doğan bir bebek ise mutlaka

¹Örtendi bulutlar (güneşin batışından sonra) kızardı. Türkler bunu iyiye işaret olarak yorar: şu atasözünde de geçer, *Tünle bulut örtense ewlükurikeldürmişçebolur, tangdabulut örtense ewkeyagıkirmişçebolur*: bulutlar geceleyin kızıla dönerse bu kadının erkek bir çocuk doğuracağı anlamına gelir, eğer bulutlar şafak vakti alev alevse bu baskın yapan düşman eve girdi demektir. Bulutların şafakta kızarması kötüye işaretir (378).

²Rahimde ceninin etrafını çeviren zar. Eğer çocuk bu zarla birlikte doğarsa, bu onun kutlu olacağına işareti olarak kabul edilir; böylesi bir çocuğa *qaplıg oğul* denir.(398).

zengin olacaktır, zar şans getirmesi için saklanır” (2002: 133). Doğumun, yenilenme, değişme, şans ve uğur gibi kavramlarla ifade edilmesi ve bu çerçevede inanışların oluşması evrensel bir eğilimdir. Temelde benzer duygu ve düşüncelerle yaşanagelen doğum sürecinin, semboller ve motifler düzeyinde de yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere büyük benzerlikler göstermesi dikkate değerdir.

Evlenme

Dîvânu Lügâti't-Türk'te üzerine en çok sözcük derlenen geçiş dönemi evliliktir. Bir sosyal örgütlenme biçimi olarak evlenme, toplumsal sistemin en küçük yapısının ilk şartıdır. İnsanın üreme ve çoğalma olgusunun dünyanın birçok yerinde benzer şekilde belirli kurallara bağlanmasının anahtarı evlilik eylemi ve aile kurumudur.

Üreme, diğer primatlardan farklı olarak insanlarda tüm sene boyunca devam ettiğinden, cinsel birliktelik güvene dayalı bir temelde şekillenir. Bunun bir sonucu olarak tüm topluluklarda evlenme biçimleri ortaya çıkar. İnsanlar ve insan olmayanlar arasındaki diğer en büyük farklardan biri de dış evlilikler yoluyla akrabalık kurulmasıdır. Bu topluluklara yeni müttefiklere sahip olma şansını beraberinde getirecektir (Kottak, 2008: 163-164). Evliliğin toplumsal örgütlenişinin sebeplerinin evrenselliği, dünyanın birçok yerinde benzer uygulamaları karşımıza çıkarmaktadır. Evlilik yoluyla edinilen akrabalıkların Dîvânu Lügâti't-Türk'teki karşılığı *Qadnagun*³ sözcüğüdür.

Evliliğe dair sözcüklerin ya da kavramların başında başlık parası ve çeyiz uygulamaları gelmektedir. Dîvânu Lügâti't-Türk'te *Qaling*⁴ sözcüğüyle ifade edilen ve sözlü gelenek ürünlerinden verilen örneklerle zenginleştirilen kavram, birçok farklı kültürde görülen bir sözleşme biçimidir. Eriksen'in başlık parası tanımı ve örnekleri bu konuda açıklayıcı olacaktır:

Başlık parası (gelin parası da denir) başta Afrika olmak üzere çeyizden daha fazla yaygındır. Burada, damadın ailesi, damadın gelinin emeği ve üreme gücü üzerindeki haklarının karşılığı olarak gelinin ailesine kaynak aktarmakla yükümlüdür. Başlık parasının

³Evlilik yoluyla edinilen akrabalara söz uzatımıyla *qadınqadnagun* denir (390).

⁴Başlık parası. Şu atasözünde geçer. *Qalingberseqiz alır, kerek bolsa qiz alır*: (bir adam) başlık parası verirse gelini bakire bulacaktır, eğer çok istediği bir şey alıyorsa onu oldukça pahalıya alacaktır. Şu dörtlükte de kullanılır:

(Damat kayınbabasına sesleniyor)

Berdimsangaqaling, sana başlık parası verdim

Amdı munialing

Emgekmenigbiling

Uğrar tüngürbargalı

şimdi bunu alın

(ve bunun (bu zenginliği biriktirmenin) bana ne büyük sıkıntılara ve çabaya mal olduğunu bilin

(kayınbaba) Dünür gitmek üzere der(393).

ödenmesi erkeğin kadın ve çocukları üzerindeki haklarını onaylar. Başlık parasının ödenmemesi durumunda, evlilik engellenebilir ve pek çok toplumda başlık parası ile ilgili anlaşmazlıklar yaygın bir kan davası nedeni olagelmıştır” (2009: 155).

Günümüzde başlık parası uygulamasının aynı isimle Kırgız Türklerinde devam ettiği görülmektedir: “Eski Türklerde yaygın bir gelenek olan başlık parası günümüzde Kırgızlarda da devam eden bir gelenektir. Başlık parasına Kırgızca’da ‘kalın’ denilmektedir. Kalın erkek tarafının kız tarafına verdiği mal ve parayı ifade etmektedir (Yeşil, 2014: 126). Başlık parası uygulamasından farklı bir yol olarak değerlendirilebilecek uygulama Dîvânu Lügâti't-Türk'te *Berişdi*⁵ sözcüğünün açıklamasında örnek bir cümle ile birlikte karşımıza çıkmaktadır. Karşılıklı olarak kız alıp verme geleneği birçok göçebe kültürde görülmektedir. Ticari faaliyetlerin primitif bir biçimi olan takas yönteminin geleneksel evlilik uygulamalarındaki karşılığı olarak değerlendirilebilir. Bu gelenek Kaycı Kuda adıyla günümüzde Kırgız Türklerinde görülmektedir: “Kırgız Türkleri’nde evlilik çeşitlerinden biri “Kaycı Kuda” olup yakın akrabaların ya da dünürlerin iki kız veya iki oğlunun çapraz, başka bir deyişle “değiştokuş” usulüyle evlenmedir. (Yeşil, 2014: 125). Günümüzde Anadolu’da sıklıkla rastlanan *berdel* geleneğinin aynısıdır.

Modern medeni hukukun aile kurumunu düzenleyen kurallarının, geleneksel dönemdeki karşılığı olarak düşünülebilecek uygulamaların sebepleri genel anlamda şöyle sıralanabilir: erkeğin ve kadının haklarının belirlenmesi, kadının ekonomik açıdan güvence altına alınması ve daha çok çeyiz geleneğinde görüldüğü gibi ailesel ya da toplumsal bir dayanışma biçimi. *Sep*⁶, Dîvânu Lügâti't-Türk'te, kadının herhangi bir boşanma durumunda ekonomik olarak mağdur olmaması amacıyla oluşturulmuş bir uygulamadır. Tamamen kadına aittir ve onun güvencede olması için vardır. Beals’ın Hindistan’ın Gopalpur köyünde yaptığı alan çalışmasında evlilik ritüellerinden kız isteme merasiminde kız tarafının altın ve para istemesi de bir başlık parası isteme şeklidir (2004: 63). Evlenmenin gerçekleşebilmesi için gerekli olan bir diğer kurum da iki aile arasında gidip gelen, iletişimi sağlayan, şartları kolaylaştıran birilerinin oluşudur. Dîvânu Lügâti't-Türk'te *Arquçı*⁷, *Yorigçı*⁸, *Sawçı*⁹ olarak ifade edilen kişilerin topluluktaki rolü, Örnek’in Sivas’ta yaptığı alan çalışmasında *görücülük* ya da *dünürcülük* olarak ifade edilir (2014: 263). Kadının gerdek gecesi hizmetinin sağlanması ve

⁵*Olar bir birke kız berişti*: Onlar evlenmek için birbirlerine kız kardeşlerini verdi (183).

⁶Gelinin çeyizi. Bu tamamen ona ait olan bir maldır(482).

⁷İki kişi arasında araç olan, evlenme zamanında dünürlere arasında gelip giden kişi (151).

⁸Gelin ile güveyin akrabaları arasında söz getirip götürülen aracı (702).

⁹Gelin ve güveyin aileleri arasında gidip gelen, haber taşıyan kimse(477).

bilgilendirilmesi, evlilik ve cinsellik deneyiminin sözlü olarak aktarılmasının sonucu olarak ortaya çıkan geleneksel rollerden biri de Dîvânu Lügâti't-Türk'te *Mamu*¹⁰, *sagdıç*¹¹ ve *eget*¹² sözcükleriyle ifade edilmiş ve söz konusu kişiler gelinin cinsel konularda bilgilendirilmesi konusunda rol üstlenmişlerdir.

Evliliğin her aşamasında kadının, kızlıktan kadınlığa geçme durumuna ilişkin bekâret temalı sözcükler Dîvânu Lügâti't-Türk'te *qapaq*¹³, *qapaklanmag*¹⁴, *qapaklıg*¹⁵, *qızadı*¹⁶ topluluğun bekâret ilişkin kavrayışını ortaya koyar. Evlenmenin bir anlamda bekâreti elde etme şeklinde algılandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Kadının evlenmesinin toplumsal algılanışını verilen sözcük örneklerinde tespit etmek mümkündür. Söz konusu algının genel olarak kadının bir erkeğe ait olması vurgusunu içerdiği söylenebilir. *Erlendi*¹⁷, *beglendi*¹⁸ buna örnek olarak gösterilebilir.

Düğün sırasında gelinin kullandığı aksesuar ve eşyaların ayinsel anlamı dışında maddi kültüre dair bilgiler de içerir. *Boqmaq*¹⁹, *didek*²⁰, *didim*²¹, *bıçış*²², *kedüt*²³ sözcükleri ritüellerin ve uygulamaların simgesel öneme sahip unsurlarıdır.

Evliliğe dair sözcükler genel olarak ritüelin ekonomik organizasyonunun sağlanmasına yöneliktir. Gelinin ve damadın rollerinin sözleşmeyle ortaya konması bu noktada belirleyicidir. Diğer bir vurgu ise evliliğin gerçekleşebilmesi için gerekli ilişkileri kuran, bağları güçlendiren kişilerin kurumsal olarak varlığıdır. Günümüzde yapılan etnografik araştırmalarla karşılaştırıldığında halkın temel prensipler ve ana hatlar bağlamında çerçeveyi koruduğunu söylemek mümkündür.

¹⁰Gerdek gecesi gelinle gönderilen kadın. Bu özgün dile ait bir sözcük değildir (341).

¹¹Sagdıç (463).

¹²Gerdek gecesi geline hizmet için yollanan genç kız(249).

¹³Bekaret, kızın kızılığı (398).

¹⁴Kız bozmak (398).

¹⁵Bakire (398).

¹⁶*Ol qızıqızadı*:O, kızın (bekaretini) bozdu (432).

¹⁷*Uraguterlendi*. Kadın evlendi (263).

¹⁸Kadın evlendi (180).

¹⁹Altından ya da başka madenlerden yapılan değerli mücevherler ve incilerle süslü, gelinin taktığı bir gerdanlık(193).

²⁰Tahtrevan perdesi. Gelin bir yerden bir yere giderken yabancıların görmemesi için bu örtünün arkasında gizlenir (246).

²¹Gerdek gecesi gelinin giydiği taç(246).

²²Düğünlerde ya da soyluların tertiplemediği şölenlerde konuklara verilen işlemeli kumaş parçası (186).

²³Bir giyim eşyası. Bu sözcüğün kullanımı genellikle düğünlerle, gelinin ve güveyin akrabalarının onların onuruna giydiği belli bir giysiyle sınırdır. *Kedütberdi*: O, ona saygı işareti olan giysiyi verdi(300).

Ölüm

Geçiş dönemlerinin sonuncu olan ölüm, döngünün boyut değiştirdiği, başka bir âleme geçişi ifade eder. Bu, farklı coğrafyalarda farklı inanışlarda ve dinlerde kimi zaman ilahi kimi zaman da doğal yasaların insanlara sunduğu öğretinin niteliğiyle doğrudan ilgilidir. “Ölümün öbür dünyaya açılan kapı olması, sözcük anlamından daha büyük önem taşır”(Malinowski, 2000: 42). Bu geçişin, topluluk tarafından nasıl karşılandığı bilgisi bizlere grubun ölüme dair algısını ve sonrasında hayata devam edebilmek için gerekli motivasyonu sağlayabileceği ayinsel pratikleri gösterir.

Dîvânu Lügâti't'te Türk ölüm sonrası ritüelleri karşılayan sözcüklerde ağır basan vurgu topluluk üyelerinin genellikle yeme-içme eylemleriyle bir araya gelmesi üzerinedir. *Eşük*²⁴, *yog*²⁵, *basan*²⁶ sözcükleri bu eylemi ifade eder. Ölümle ilgili âdet ve uygulamaların birçoğunda görülen birlikte yemek yeme, ölüne öbür dünyada da yaşamaya devam ettiği inanışıyla ilgilidir (Örnek, 2015: 304). Bunun yanında yaşanan acının ortaklaştırılması ve tahammül edilmesini sağlayacak birliktelik ruhunun ritüele dönüşmesi olarak da yorumlanabilir. Malinowski'nin bu tarz törenlerin işlevlerine yönelik değerlendirilmesi konunun etnolojik açıdan yorumlanışına iyi bir örnek olabilir:

Nedir bu işlev? Erginleme törenleri gördüğümüz gibi, geleneğin kutsanmasını sağlar; yiyecek kültürleri, ayin yemekleri ve kurbanlar insanın kısmetle, iyicil bereket güçleriyle bağını sağlar; totemizm insanın çevresine karşı pratik ve yararlı seçmeci ilgi davranışını tipleştirir. Eğer burada edinilen, dinin biyolojik işlevi görüşü doğruysa bütün cenaze ayinlerinin de benzer bir rolünün olması gerekir (2000: 48).

Eserde ölümle ilgili genişçe ele alınan bir diğer unsur ise Alp Er Tunga sagusudur. Bu sagu Türk Halk Şiirindeki en önemli ağıt örneklerinden biridir. *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* adlı eserinde Talat Tekin, bir ağıt olarak ele alınan bu şiirin eserdeki önemli manzum parçalardan biri olduğunu vurgular (2017: VII-XI).

Söz konusu törenlerin evrensel anlamda benzerliği ve değişme hızındaki şaşırtıcı yavaşlık altı çizilmesi gereken başka bir noktadır. Ölüm ve ölüm sonrasında topluluğun gösterdiği temel refleks, genel olarak devam eden döngüyle bütünleşmek ve bunu birlikte düzenledikleri törensel pratiklerle dini bir ayin şeklinde icra etmekle görünür olur.

²⁴Bir bey ya da hakan öldüğü zaman ona duyulan saygının bir işareti olarak mezarının üzerine örtülmesi için yollanan işlemeli kumaşa verilen ad. Bu kumaşlar daha sonra fakirler arasında paylaşılır (269).

²⁵Ölü gömüldükten sonra üç ya da yedi gün içinde verilen yemek (699).

²⁶Ölünün cesedi gömüldükten sonra onun adına verilen yemek (174).

Sonuç

Dîvânu Lügâti't-Türk'te yer alan geçiş dönemlerine ilişkin kavramlar, dönemin toplumsal yaşamına dair verdiği bilgiler sebebiyle, bir etnografik eser olarak değeri taşımaktadır. Eserin karşılaştırılmalı olarak incelenmesi sonucunda şu tespitlere ulaşmak mümkündür:

Geçiş dönemi ritlerinin ulusal ve yerel özelliklerinin ortaya konması etnolojik anlamda değerli bilgiler içermektedir. Bu ritüellerin ana hatlarıyla evrensel olduğu fikrinin incelenen eserde de bu çerçevede olduğunu tespit etmek mümkündür. İnsanın, doğum, evlenme ve ölüm eşiklerini geçerken kurduğu ilişkiler ve bunun işlevsel karşılıkları dünyanın birbirinden uzak birçok coğrafyasında ortaktır. Bu ortaklık, benzer durumların benzer sonuçları yaratması prensibinden hareketle evrensellik arz eder. Farklı ve ayırt edici olan ise biçimlerdir. Coğrafyanın kendine özgü koşullarının etkili olduğu bu farklılıklar çalışmada karşılaştırılmalı olarak ele alınmıştır.

Mekânsal farklılıkların yanında eserin 11. yüzyılda yazılmış olmasına rağmen günümüzde hem Türkiye'de hem de dünyanın farklı bölgelerinde görülen uygulamalarla benzerliği dikkat çekicidir. Bu sonuç halk kültürünün ritüel ve uygulamalarındaki direnci göstermektedir. Çok büyük bir farklılık göstermeden, kimi zaman aynı sözcükle ifade edilerek devam eden gelenekler, modern dönemlerde bile gündelik hayata dâhildirler.

Kaynakça

- ARTUN, Erman (2005). *Türk Halkbilimi*. Kitabevi Yayınları: İstanbul.
- BASCOM, William R. (2006). *Halkbilimi (Folklor) ve Antrpoloji. Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1 İçinde*, Geleneksel Yayıncılık: Ankara.
- BEALS, Alan, (2004). *Orada Bir Köy Gopalpur-Hindistan*. Epsilon Yayınları: İstanbul.
- CHAGNON A.,Napoleon, (2004). *Yanomamö Savaşa Doğanlar*. Epsilon Yayınları: İstanbul.
- EL-KAŞGARÎ, Mahmûd, (2007). *Dîvânu Lügâti't-Türk*. Kabalcı Yayınları: İstanbul.
- EMİROĞLU Kudret, AYDIN Suavi, (2003). *Antropoloji Sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları: Ankara.
- ERİKSEN, Thomas Hylland, (2009). *Küçük Yerler Derin Mevzular Sosyal ve Kültürel Antropolojiye Giriş*. Avesta Yayınları: İstanbul.
- GENÇ, Reşat, (1997). *Kaşgârlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: Ankara.
- GÜLTEKİN, Ahmet Kerim, (2015). İnisiasyon Ritüelleri. *Bilim ve Ütopya – Aylık Bilim, Kültür ve Politika Dergisi*. Sayı: 254.

- KOTTAK, Conrad Phillip, (2008). *Antrpoloji İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*. Ütopya Yayınevi: Ankara.
- LEWIS, Oscar, (2002). *Tepoztlan Meksika'da Bir Köy*. Epsilon Yayınları: İstanbul.
- MALINOWSKI, B., (2000). *Büyü, Bilim ve Din*. Kabalcı Yayınevi: İstanbul.
- ÖRNEK, Sedat Veyis, (2014). *Türk Halk Bilimi*. Bilge Su Yayıncılık: Ankara.
- TEKİN, Talat, (2017). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*. Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- VAN GENNEP, Arnold, (1960). *The Rites Of Passage*. The University Of Chicago Press: Chicago.
- YEŞİL, Yılmaz, (2014). Türk Dünyası'nda Geçiş Dönemi Ritüelleri Üzerine Tespitler. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi*. C. 3, s. 9.